

УДК 140.8: 316.3

Сутність процесу соціалізації

О.В. ПОПОВИЧ

Приазовський державний технічний університет, м. Маріуполь, Україна,
E-mail: popovich_o_v@pstu.edu

Авторське резюме

У сучасних умовах актуальним є звернення до питання соціалізації особистості в соціокультурному просторі, що дає можливість зрозуміти витoki процесів культуротворення. Виявлення глибинних механізмів, регулятивів, які панують у культурі можливе за допомогою аналізу явища соціалізації, виявлення сутності процесу соціалізації, саме це і визначено за мету дослідження.

Соціалізація особистості на рівні індивідуального буття осмислюється через призму діалектики онто- і філогенезу. Соціалізація в онтогенезі передбачає, що індивід повинен повторити основні фази загальноісторичного розвитку, тобто пережити їх у власному житті. Філогенетичний рівень орієнтує на пізнання загального, родового аспекту соціалізації.

Соціалізація особистості на рівні соціального буття осмислюється на рівні первинної і вторинної соціалізації. На рівні первинної соціалізації саме найближче оточення індивіда є первинними агентами соціалізації. Вторинний рівень соціалізації відбувається в межах великих соціальних груп та інститутів.

Особливе місце при відпрацюванні внутрішньої структури соціалізації особистості займає загальний механізм дії цього феномена, який поділяється на соціально-психологічні механізми та соціально-педагогічні механізми. До соціально-психологічних механізмів відносяться імпринтинг, рефлексія, наслідування, ідентифікація. До соціально-педагогічних механізмів соціалізації належить засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, що характерні для її родини і найближчого оточення.

Конкретний приклад соціалізації особистості показаний на процесі соціалізації в етнокультурний і національний простір, в якому відбувається особливий процес взаємодії особистості або групи із соціальним середовищем. Необхідною передумовою і складовою соціалізації є адаптація. Якщо адаптація є мікропроцесом засвоєння певних субкультурних цінностей, то соціалізація є макропроцесом засвоєння загальних (культурних) цінностей і традицій, що характеризують суспільство в цілому.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, культура, імпринтинг, рефлексія, наслідування, ідентифікація.

The nature of the socialization process

O.V. POPOVYCH

Pryazovskiy state technical university, Mariupol, Ukraine, E-mail: popovich_o_v@pstu.edu

Abstract

Nowadays is urgent appealing to the issue of human socialization in social and cultural environment, which makes it possible to understand the origins of the processes of culture creation. Identifying the underlying mechanisms, regulatives that prevail in the culture is possible by analyzing the phenomenon of socialization, identifying the nature of the socialization process, this is defined as a goal of the study.

Socialization at the level of the individual being is interpreted in the light of the dialectic of ontogeny and phylogeny. Socialization in ontogeny implies that the individual is to repeat the general historical development phases, that is to undergo through them in their own lives. Phylogenetic level focuses on knowledge of universal, generic aspects of socialization.

Socialization of the human at the level of the social being is interpreted as primary and secondary socialization. At the level of primary socialization most immediate environment of the individual is the primary agents of socialization. Secondary level of socialization takes place within larger social groups and institutions.

A general mechanism of this phenomenon takes a special place when developing the internal structure of socialization, which is divided into social and psychological mechanisms and social and pedagogical mechanisms. Socio-psychological mechanisms include imprinting, reflection, imitation, identification. The assimilation of human norms, standards of behavior, attitudes, stereotypes, typical for one's family and entourage belong to the socio-pedagogical mechanisms of socialization.

A specific example is shown in the socialization process of socialization in ethnic, cultural and national space. In this very space there is a special process of interaction between the individual or group with the social environment. Adaptation is an essential component of socialization. Whereas adaptation is microscopic process of mastering specific subcultural values, socialization is a macro process of assimilation general (cultural) values and traditions that characterize the society as a whole.

Keywords: socialization, adaptation, culture, imprinting, reflection, imitation, identification.

Постановка проблеми. Як суспільно-історичний всезагальний набуток соціокультурний простір утримує в собі напрацьований століттями потенціал, що розгортається в напруженому полі системи наукового знання, яке відображає людський досвід глобалізації культуротворення. Класична схема культурного простору засновувалась на обмеженні локальних культур національними та етнічними кордонами. В контексті глобалізації культуротворення ці засоби демаркації та кодифікації культурного досвіду перейшли на локальний рівень. Звідси виникає особливе значення індивідуального виміру культури, який демонструє включення глобального до особистісного, а локального до глобального. Таким чином, утворюється модель інтерсуб'єктивного простору, де отримувач і відправник можуть розглядатися в інтегрованому вимірі цілісної й неподільної єдності. Саме в цих умовах актуальним є звернення до питання соціалізації особистості в соціокультурному просторі, що дає можливість зрозуміти витоки і наслідки процесів культуротворення.

Аналіз досліджень і публікацій. Важливий внесок у теорію соціалізації особистості зробили представники психоаналізу, зокрема П.Брроно, М. Кляйн, А. Салліван, З. Фрейд, А. Фрейд, К. Хорні, К. Г. Юнг та ін. Не можна також недооцінювати і здобутки представників когнітивної психології (Е. Зандлер, Х. Мак-Дауголл, К. Ріцлер, Т. Шибутані, М. Шеллер), і напрацювання лінгвістичної естетико-психологічної гілки (В. Брендаль, Л. Ельмелер, Ф. Де Соссюр). Різні науки підходять до вивчення процесів соціалізації з різних аспектів, наприклад для антропологів (Ф. Лінтон, Б.Малиновський, А. Радкліфф-Браун) соціалізація – є передусім трансмісія культури від одного покоління до іншого (антиподний процес отримав назву «інкультурація»), в той час як соціальна педагогіка – Е. Браун, Х. Гарднер, А. Грін, Е. Кастілло, Т. Робертс, М. Фергюсон, М. Філіпс – конкретизує уявлення про соціалізацію, оцінюючи ефективність тих чи інших інститутів і методів соціалізації, виявляючи їх приховані, побічні, латентні, неусвідомлювані наслідки. У педагогіці поняття «соціалізація» вживається у звуженому, спеціальному значенні. Короткий аналіз ступеня наукової розробленості проблеми соціалізації, передусім у психології, педагогіці і культурології, засвідчує, що феномен соціалізації особистості має значний евристичний потенціал для розуміння сутності культуротворення, який, на наше глибоке переконання, ще не використаний повною мірою. Отже, перед нами постає питання щодо виявлення глибинних механізмів, регуляторів, які панують у культурі, а для цього необхідно здійснити аналіз сутності соціалізації та факторів, що обумовлюють її специфіку, саме це і визначимо за мету цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети, перш за все вважаємо за

необхідне окреслити теоретичні підходи до аналізу значення і змісту історично змінного поняття соціалізації. Перший підхід пов'язаний з представниками соціальної думки XIX ст. (Дж. Мілль, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм). Як відомо, вони вважали людську природу агресивною й егоїстичною. При цьому соціалізація особистості тлумачилась науковцями як процес її перетворення і вироблення просоціальних установок [6, с.104]. Пізніше, коли з'ясувалось, особливо після К. Маркса, що людина споконвіку є суспільною істотою, соціалізація набула більш конкретних рис і формується другий підхід. Соціологи-функціоналісти XX ст., які представляють третій підхід (П. Сорокін, А. Фулльє, Р. Мілс, Т. Парсонс, Р. Мертон), вбачали в соціалізації не стільки битву між індивідом і суспільством, скільки поступове «приспособування індивіда до вимог соціальної системи шляхом засвоєння ustalених правил, ролей і цінностей» [7, с.106]. Проте індивід при цьому виглядає скоріше об'єктом, ніж суб'єктом соціального процесу. Четвертий підхід визначається як символічний інтеракціонізм (Р. Парк, У. Томас, Ф. Знанецький, Г. Зиммель, Дж. Мід, Е. Гофман, Ф. Тенніс). У центрі уваги дослідників – міжособистісний вплив, у ході якого індивід не тільки сприймає очікування конкретних інших й узагальненого іншого (суспільство, соціальна група), але й конструює свою власну суб'єктивну реальність.

Соціалізація особистості на рівні індивідуального буття осмислюється через призму діалектики онто- і філогенезу. Онтогенетичний «зріз» соціалізації індивіда передбачає: визначення конкретних шляхів, якими відбувається суспільний розвиток індивіда; вивчення основних онтогенетичних параметрів процесу соціалізації; характеристику ефективних засобів і способів, умов соціального становлення індивіда, його перетворення в особистість. Філогенетичний «зріз» дозволяє з'ясувати, як індивід у процесі соціалізації накопичує соціальний досвід і практику, як він здійснює опрідметнення і розпредметнення своєї індивідуальної сутності, тобто йдеться про антропогенетичний характер соціалізації.

Соціалізація в онтогенезі передбачає, що індивід повинен повторити основні фази загальноісторичного розвитку, пережити їх у власному житті, а не обмежитися «дівананням», отриманням інформації про них. Але для самого індивіда, що стає людиною, це є життєвий шлях формування власної суб'єктивності, тобто онтогенетичний рівень соціалізації орієнтує на пізнання особистісного аспекту соціалізації.

На рівні філогенезу соціалізація характеризує історизм людини як родової істоти, механізм історичного розвитку у всій повноті змісту її людської природи, причому як визначальна підстава виступає накопичення й освоєння соціального досвіду, шляхом об'єктивування людиною своїх індивідуальних сутнісних сил, тобто філо-

генетичний рівень орієнтує на пізнання загального, родового аспекту соціалізації.

Як бачимо, зазначені рівні соціалізації відмінні в теоретичному аспекті, але практично являють собою єдине, нерозривне ціле. Так, реалізація генетичного потенціалу індивіда в межах онтогенезу детермінується, врешті-решт, соціальним досвідом у рамках філогенезу, що забезпечує гармонію індивідуального й родового розвитку людини. Онтогенез реалізується через предметну, соціальну діяльність у різних її формах, через генетичний і особистісний потенціал, потреби та інтереси, освіту й виховання, духовність і моральність тощо. Зрозуміло, основою самоорганізації процесу соціалізації на цьому рівні є соціальна діяльність. У ній і через неї зовнішня природа стає базисом соціалізованого буття людини, в якому постійно реалізується і відтворюється єдність природного і людського просторово-часового континууму. Завдяки соціалізованій, конкретно-історичній діяльності індивіда так звана «компенсаційно-креативна природа» стає дійсною, природно-людською реальністю, шляхом рефлексії вилученої зі специфічного поля «буття-небуття». На рівні онтогенезу вона перетворюється на додаткове, могутнє джерело соціалізації індивіда.

Логіка філософського аналізу потребує розглядати соціалізацію або як суб'єктно-об'єктний (суспільство або його інститути мисляться як суб'єкт, а індивід – як об'єкт соціалізації) або як суб'єктно-суб'єктний двосторонній процес взаємодії, у ході якого індивід не просто засвоює культурні коди і соціальні цінності, але й змінює їх, реалізуючи в такий спосіб власну суб'єктивність. У нашому контексті центральне філософське питання теорії соціалізації треба розглядати як суб'єктно-суб'єктний двосторонній процес взаємодії.

Як відомо, науковцями виділяються два рівні соціалізації: рівень первинної соціалізації і рівень вторинної соціалізації (В. Андрущенко, В. Ворона, А. Кравченко, О. Мудрик, М. Панчук та ін.). Перший з них пов'язаний з тим, що відбувається у сфері міжособистісних відносин у маленьких групах. Як первинні агенти соціалізації виступає найближче оточення індивіда. Другий рівень соціалізації відбувається в межах великих соціальних груп та інститутів. У процесі дослідження внутрішньої структури феномена соціалізації виявляється, що первинною в ній є сфера міжособистісних відносин, а вторинною – соціальні відносини та обставини, при цьому функції агентів первинної соціалізації взаємозамінні й універсальні, а вторинної – нез взаємозамінні й специфічні.

На думку О. Мудрика [5], на соціалізацію людини найбільше впливають такі фактори: мегафактори – космос, планета, світ, що тією чи іншою мірою через інші групи факторів впливають на соціалізацію всіх мешканців Землі; макрофактори – країна, етнос, суспільство, держава, що впливають на соціалізацію всіх, хто живе у певних країнах; мезофактори – умови соціалі-

зації великих груп людей, які виділяються: за місцевістю і типом поселення, в яких вони живуть (регіон, село, місто, селище) за приналежністю до аудиторії тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення тощо); за приналежністю до тих чи інших субкультур; мікрофактори – безпосередньо впливають на конкретних людей, що з ними взаємодіють, – родина і домашнє вогнище, сусідство, групи однолітків, виховні організації, різні суспільні, державні, релігійні, приватні і контрсоціальні організації, мікросоціум.

Український філософ В. Андрущенко [1] при здійсненні внутрішнього структурування феномена соціалізації передбачає активне залучення й використання таких складових, а саме: агентів соціалізації, рівнів соціалізації, а також дослідження механізму процесу соціалізації.

Особливе місце при відпрацюванні внутрішньої структури соціалізації має посісти розробка проблеми дії механізму цього феномена. Отже, соціалізація людини у взаємодії з різними факторами й агентами відбувається за допомогою ряду, умовно кажучи, «механізмів». Механізми соціалізації – це сукупність і взаємодія агентів і факторів соціалізації. У роботі Б. Єрасова «Соціологія культурології» [2] є розділи, присвячені характеристиці механізму, який поділяється на: соціально-психологічні механізми та соціально-педагогічні механізми. Далі автор розкриває, що до соціально-психологічних механізмів можна віднести такі: імпринтинг, рефлексія, наслідування, ідентифікація. Розглянемо соціально-психологічні механізми соціалізації більш детально.

При аналізі феномена особистісної соціалізації варто враховувати явище імпринтунгу (збереження у пам'яті). Саме поняття імпринтунгу визначає фіксування людиною на рецепторному і підсвідомому рівнях екстраординарних подій, явищ, особистостей, що впливають на її життєво важливі об'єкти, події. Імпринтинг відбувається переважно в дитячому віці.

При дослідженні феномена соціалізації важливим є розгляд такого поняття, як рефлексія – внутрішній діалог, в якому людина розглядає, оцінює, приймає чи відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, родини, суспільству однолітків, важливим особам тощо. Рефлексія може являти собою внутрішній діалог кількох видів: між різними «Я» людини, з реальними чи вигаданими особами тощо. За допомогою рефлексії людина може формуватися і змінюватися в результаті усвідомлення і переживання нею тієї реальності, в якій вона живе, свого місця в цій реальності і себе самої [5, с.160]. Екзистенціальний натиск у процесі соціалізації особистості – оволодіння мовою й неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки, обов'язкових у процесі взаємодії демонструє такий процес, як наслідування, дотримання якого-небудь прикладу, зразка, без якого не може існувати народної традиції. У цьому випадку – один із шляхів довільного і найчастіше

мимовільного засвоєння людиною соціального досвіду. Завдяки американським дослідникам (Т. Парсонс, Т. Шибутані та ін.), які вивчали проблеми культурологічної соціології, відкритим стає процес ідентифікації (отожнення) – процес неусвідомлюваного отожднення людини з іншою людиною, групою, зразком [8, с.204].

До конкретних соціально-педагогічних механізмів загального механізму соціалізації відносяться засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, що характерні для її родини і найближчого оточення (сусідського, приятельського тощо). Це засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою фіксування, некритичного сприйняття стереотипів. Цікавим стає той факт, що ефективність традиційного механізму дуже рельєфно проявляється тоді, коли людина знає, «як треба», «що треба», але це знання суперечить традиціям найближчого оточення.

У контексті філософського аналізу, конкретний приклад соціалізації особистості, на нашу думку, слід показати на процесі соціалізації в етнокультурній і національній простір в умовах глобалізації культуротворення.

У процесі соціалізації особистості в етнокультурній і національній простір відбувається особливий процес взаємодії особистості або групи із соціальним середовищем, коли індивід засвоює соціальні норми і традиції субкультурних цінностей певної групи. Якщо мова йде про засвоєння індивідом не конкретних (субкультурних), а загальних (культурних) цінностей і традицій, що характеризують суспільство в цілому, то говорять не про адаптацію (як мікропроцес засвоєння цінностей), а про соціалізацію (як про макропроцес) [3, с.163].

Саме тут можна вести мову про стилізований механізм соціалізації, який діє в рамках певної субкультури. Під субкультурою загалом розуміється комплекс морально-психологічних рис і поведінкових проявів, типових для людей певного віку чи певного професійного або культурного прошарку, що в цілому створює певний стиль життя і мислення тієї чи іншої вікової, професійної та соціальної групи. Проте субкультура впливає на соціалізацію людини у тій мірі, якою групи людей, що є носіями певної субкультури (однолітки, колеги та ін.), референтні (значущі) для неї.

Вважаємо, що адаптація передбачає, що існують якісь нові або несподівані умови, до яких індивід має з часом звикнути, пристосуватися. При цьому він (цей індивід) не обов'язково має глибоко засвоїти цінності і норми групової поведінки, яку людина не приймає за моральними міркуваннями. Засвоєння і перетворення таких норм у свої власні принципи – це скоріше соціалізація, ніж адаптація. Отже, ми стверджуємо, що адаптація – це необхідна передумова і складова соціалізації. Здатність до адаптації з віком згасає. Причини того, чому соціалізація дорослих та соціалізація дітей відбувається по-різному, вивчав Орвіль Г. Брім-молодший

(1966), який знайшов такі відмінності: по-перше, у дорослих соціалізація видозмінює зовнішню поведінку, а в дітей трансформує базові цінності; по-друге, дорослі здатні оцінювати норми, коректувати їх, а діти засвоюють все некритично; по-третє, соціалізація у зрілому вигляді вносить додаткові відтінки між чорним і білим, а діти вчаться розрізняти лише контрастні кольори в оцінках і судженнях про інших людей. Дорослі виконують велику кількість соціальних ролей, а діти – ні; четверте – соціалізація дорослих йде по лінії професійної соціалізації, а діти навчаються загальним принципам життя, правилам чемності, моральним цінностям. Слід зазначити, що ті чи інші елементи соціального досвіду, засвоєні, наприклад, у дитинстві, але згодом незатребувані чи заблоковані внаслідок змінних умов життя, можуть «спливати» у поведінці людини при черговій зміні життєвих умов або на наступних вікових етапах [4, с.171].

У цьому зв'язку привертає увагу точка зору соціальних філософів, які розглядають досить широкий спектр питань, пов'язаних з характеристикою інституціонального механізму соціалізації, який функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і різними організаціями як спеціально створеними для його соціалізації, так і тими, що реалізують попутно функції соціалізації, паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, суспільні, клубні та інші структури, а також засоби масової комунікації). У процесі взаємодії людини з різними інститутами й організаціями відбувається наростаюче нагромадження відповідних їм знань і досвіду соціально схвалюваної поведінки, а також досвіду імітації соціально схвалюваної поведінки і конфліктного чи безконфліктного уникнення виконання соціальних норм. Треба мати на увазі, що засоби масової комунікації як соціальний інститут (газети, радіо, кіно, телебачення) впливають на соціалізацію людини не тільки за допомогою трансляції певної інформації, але й через подачу певних зразків поведінки героїв книг, кінофільмів, телепередач. Люди, відповідно до вікових й індивідуальних особливостей, схильні ідентифікувати себе з тими чи іншими героями, сприймаючи при цьому властиві їм зразки поведінки та стиль життя.

Висновки. Отже, розглянувши сутність процесу соціалізації, слід зробити такі висновки: соціалізація особистості на рівні індивідуального буття осмислюється через призму діалектики онто- і філогенезу. Соціалізація в онтогенезі передбачає, що індивід повинен повторити основні фази загальноісторичного розвитку, тобто пережити їх у власному житті. Філогенетичний рівень орієнтує на пізнання загального, родового аспекту соціалізації.

Соціалізація особистості на рівні соціального буття осмислюється на рівні первинної і вторинної соціалізації. На рівні первинної соціалізації саме найближче оточення індивіда є первинними агентами соціалізації. Вторинний

рівень соціалізації відбувається в межах великих соціальних груп та інститутів. У внутрішній структурі феномена соціалізації первинною є сфера міжособистісних відносин, а вторинною – соціальні відносини та обставини, при цьому функції агентів первинної соціалізації взаємозамінні й універсальні, а вторинної – невзаємозамінні й специфічні.

Особливе місце при відпрацюванні внутрішньої структури соціалізації особистості займає загальний механізм дії цього феномена, який поділяється на соціально-психологічні механізми та соціально-педагогічні механізми. До соціально-психологічних механізмів відносяться імпринтинг, рефлексія, наслідування, ідентифікація. До соціально-педагогічних механізмів соціалізації належить засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, що

характерні для її родини і найближчого оточення (сусідського, приятельського тощо).

Конкретний приклад соціалізації особистості показаний на процесі соціалізації в етнокультурний і національний простір, в якому відбувається особливий процес взаємодії особистості або групи із соціальним середовищем. Необхідною передумовою і складовою соціалізації є адаптація. Якщо адаптація є мікропроцесом засвоєння деяких субкультурних цінностей, то соціалізація є макропроцесом засвоєння загальних (культурних) цінностей і традицій, що характеризують суспільство в цілому.

Перспективи подальших наукових розвідок:
- дослідження соціопрагматики формування культурних практик;
- аналіз культури як адаптивно-гармонізуючої функціональної системи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. - Київ: Генеза, 1996. – 368 с.
2. Ерасов Б.С. Социальная культурология : учебник для студ. высших учебных заведений / Б.С. Ерасов. – 3-е изд., доп. и перераб. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
3. Кравченко А.И. Культурология : учеб. пособие / А.И. Кравченко. – 8-е изд. – М. : Академ. Проект : Трикста, 2008. – 496 с.
4. Легенький Ю.Г. Эстетика (опыт апофатической дескрипции) / Ю.Г. Легенький. – К. : КНУКиИ, 2007. – 600 с.
5. Мудрик А.В. Социализация человека / А.В. Мудрик. – М. : Academia, 2007. – 304 с.
6. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности / С.Л. Рубинштейн // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 101–108.
7. Современная западная философия : слов. / сост. В. С. Малахов, В.П. Филатов. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.
8. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 544 с.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2013

REFERENCES:

1. *Andruschenko, V.P., Mikhalchenko, M.I.* Suchasna sotsialna pfilosophia: Kurs lektсий (Contemporary Social Philosophy: Lectures), Kyiv: *Geneza*, 1996, 368 p.
2. *Yerasov, B.S.* Sotsialnaya kulturologia: uchebnyk dlya studentov vischih uchebnyh zavedeniy (Social cultural studies: a textbook for university students), Moscow: *Aspect Press*, 2000, 591 p.
3. *Kravchenko, A.I.* Kulturologia: uchebnoe posobie (Cultural Studies: study guide), Moscow: *Academicheskyyi proekt: Triksta*, 2008, 496 p.
4. *Legenkiy, Yu.G.* Estetika: opit apofaticheskoy deskriptsii (Aesthetics: apophatic experience descriptions), Kiev, 2007, 600 p.
5. *Mudrik, A.V.* Sotsializatsia cheloveka (Socialization of person), Moscow: *Academia*, 2007, 304 p.
6. *Rubinsteyn, S.L.* Printsip tvorcheskoy samodeyatelnosti (The principle of self-creative), *Voprosi Filosofii*, 1989, no. 4, pp.101-108.
7. *Sovremennaya zapadnaya philosophia: slovar' / sostaviteli Malakhov, V.S., Filatov, V.P.* (Modern Western philosophy: dictionary / compilers Malakhov, V.S., Filatov, V.P.), Moscow: *Politizdat*, 1991, 414 p.
8. *Shibutani, T.* Sotsialnaya psihologia (Social Psychology) / translated from English by Ol'shanskii V.B., Rostov-on-Don: *Feniks*, 1999, 544 p.

Попович Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доктор філософії
Приазовський державний технічний університет
Адреса: 87500, м. Маріуполь, вул. Університетська, 7
E-mail: popovich_o_v@pstu.edu

Popovych Olena Victorivna – PhD in pedagogical sciences, associate professor, Full Prof.
Pryazovskiy state technical university
Address: 7, Universitetskaya Str., Mariupol, 87500
E-mail: popovich_o_v@pstu.edu